

สัญลักษณ์ในหน้าบันวิหาร และอุโบสถสมัยกรุงศรีวิชัย : การเมืองวัฒนธรรมในสังคมล้านนา พ.ศ. 2463 - 2477

ชาญคณิต อารณ์

อาจารย์ประจำโปรแกรมวิชาสหวิทยาการบริหารท้องถิ่น

วิทยาลัยนานาชาติภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

บทคัดย่อ

การนำสัญลักษณ์ที่เป็นแบบแผนงานศิลปะรัตนโกสินทร์เข้ามาใช้ในงานศิลปกรรมของกรุงศรีวิชัย สะท้อนโลกทัศน์ความเป็นกรุงเทพมหานครที่มีอิทธิพลต่องานช่างท้องถิ่น เห็นได้จากรูปพระนารายณ์ทรงครุฑและรูปครุฑ ซึ่งสะท้อนอำนาจใหม่ของสถาบันกษัตริย์ที่เข้ามาแทนที่อำนาจของเจ้าเมืองท้องถิ่นผ่านระบบราชการ ตลอดจนรูปพระมหาพิชัยมงกุฎและช้างไอยราพต ซึ่งสะท้อนการปฏิรูปคณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคมภายใต้การบริหารจัดการของธรรมยุติกนิกาย

มโนทัศน์เรื่องการใช้สัญลักษณ์แทนอัตลักษณ์ส่วนบุคคล เห็นได้จากการใช้รูปปีเป้งหรือรูปนักษัตรร่วมกับรูปนารายณ์ทรงครุฑและรูปครุฑ รูปพระมหาพิชัยมงกุฎ

และช้างไอยราพต คือ การปะทะประสาน “ตัวตนของล้านนา” ภายใต้บริบทความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างอำนาจสยามและท้องถิ่นล้านนา สัญญาทั้งหมดข้างต้นได้ถูกนำมาใช้เพื่อการสื่อสารในรูปแบบของ “การเมืองวัฒนธรรม” ที่มีการต่อสู้กันเพื่อช่วงชิงและนิยามความหมายผ่านงานช่างในวัฒนธรรมพุทธศาสนาได้อย่างน่าสนใจ

The Symbols of the Vihara and Upasatha Tympanums in Sri - Vichai Monks age : Lan Na Cultural Politics between 1920 - 1934 A.D.

Chankhanit Arvorn

Lecturer, Program in Interdisciplinary for Local Administration,
International College of Mekong Region,
Chiang Rai Rajabhat University, Chiang Rai, Thailand.

ABSTRACT

The symbolism of Rattanakosin artistic style which is applied through artworks of Kruba Sri-Vichai present Bangkok craftsmanship's influence on the local Lan Na style. The symbol of Lord Vishnu on the Garuda and the symbol of the Garuda image, clearly represent the new political power of the central monarchy system, which replaced the former power of the local governor and bureaucratic system. The symbol of Phra Maha Phichai Mongkut (The Great crown of Victory) and the Airavata (the three headed elephant) reveal the Thai clergy reformation under the Sangha Administration within the Dhammyuttika Buddhist sect.

The concept of replacing the old political identity by introducing new symbols can also be found in the appearance of animal imagery from the Chinese zodiac system into the Lan Na identity. This appearance shows the relationship of power between greater Siam and lesser Lan Na. All these new symbols are integrated into the communication of cultural politics which helped redefined Lan Na identity through craftsmen in Buddhist culture.

1. คุรุบาทศรีวิชัย: “ปารมี” “งานช่าง” และ “ความเป็นคุรุบาท”

“งานช่างในกระบวนการคุรุบาทศรีวิชัย” ถือเป็นหลักฐานศิลปกรรมล้ำนาคที่สำคัญอีกมิติหนึ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 กล่าวคือ คุรุบาทศรีวิชัย (พ.ศ. 2421 - 2481) เป็นภิกษุผู้มีบทบาทสำคัญในการสร้างเครือข่ายสังคมล้ำนาคด้วยแนวทางพุทธศาสนา (ดำรงอยู่ในนิกายเถรวาทฝ่ายมหานิกาย) (โสภณ 2533, 19 - 21) การเดินทางเพื่อสั่งสมบุญปารมีของท่านในพื้นที่ภาคเหนือตอนบน ดังปรากฏใน “คำไหว้ปารมี 30 ท้า” ที่ท่านรจนาขึ้น (ศรีวิชัยยาชนะ 2532, 17 - 18) และหนึ่งในการแสดงออกที่เป็นการเน้นย้ำ “ปารมี” คือการบูรณะก่อสร้างวัดสำคัญในล้ำนาคในช่วง พ.ศ. 2447 - 2481

การเดินทางบูรณะก่อสร้างวัดปรากฏในช่วง พ.ศ. 2463 - 2477 อันเป็นช่วงสำคัญที่กลับจากกรุงเทพมหานคร หลังจากที่ถูกขอลิขิต โดยคุรุบาทศรีวิชัยได้บูรณะก่อสร้างวิหารหลวง วัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน เป็นแห่งแรก ราว พ.ศ. 2463 ต่อมาได้บูรณปฏิสังขรณ์วัดในพื้นที่ภาคเหนือตอนบนอย่างจริงจัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดหลวงประจำเมือง ตัวอย่างเช่น วัดศรีโคมคำ (พระเจ้าตนหลวง) อ.เมือง จ.พะเยา วัดพระแก้วดอนเต้า อ.เมือง จ.ลำปาง เป็นต้น ตลอดระยะเวลาของคุรุบาทศรีวิชัยได้บูรณะก่อสร้างวัด 89 วัด 105 ผลงาน (ชาญณรงค์ 2540, 19 - 21)

รูปแบบสถาปัตยกรรมวิหาร - อุโบสถ แบบคุรุบาทศรีวิชัย สร้างเป็นอาคารทรงโรงในแบบผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีเสาร่วมในรับโครงสร้างส่วนบนที่แสดงหลังคาจั่ว ตลอดจนการพยายามสร้างเลียนแบบวิหารและอุโบสถร่วมสมัยจากกรุงเทพฯ จากการสำรวจข้อมูลพบว่า วิหารหลวงวัดพระธาตุหริภุญชัย อาจเป็นต้นแบบสำคัญในวิหารหลวงแบบคุรุบาทศรีวิชัย ดังปรากฏความต้องการของพระครูศรีวิราชวชิรปัญญา เจ้าคณะ

แขวงเมืองพะเยา ซึ่งนิมนต์ครูบาศรีวิชัยเป็นประธานการบูรณะก่อสร้างวิหารหลวง วัดพระเจ้าตนหลวง จ.พะเยา ว่า “ช่างหุ่นวิหารนั้น...เปิงใจอย่างวิหารหลวงเมือง ลำพูน...” (พระธรรมวิมลโมลี 2538, 483)

ประเด็นสำคัญคือ ปรากฏสัญลักษณ์หลายประการในหน้าบันวิหารหลวงแบบครูบาศรีวิชัย เช่น รูปช้างสามเศียรและมงกุฏ รูปสัตว์หรือรูปนักษัตร รูปครุฑหรือรูปครุฑยุดนาค เป็นต้น สัญลักษณ์ดังกล่าวไม่เคยปรากฏมาก่อนเลยในแบบแผนงานประดับหน้าบันวิหารล้านนา

2. สัญลักษณ์ใหม่ในงานช่างของครูบาศรีวิชัย:

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐสยามและล้านนา

สัญลักษณ์ใหม่ในหน้าบันวิหารหลวงแบบครูบาศรีวิชัยเฉพาะการศึกษาครั้งนี้ ใช้หลักฐานสำคัญทั้งหมด 5 แห่ง คือ วัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน วัดพระเจ้าตนหลวง จ.พะเยา วัดพระแก้วดอนเต้า จ.ลำปาง วัดพระสิงห์ และวัดเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ โดยปรากฏสัญลักษณ์สำคัญ คือ มงกุฏเหนือช้างสามเศียร พระนารายณ์ทรงครุฑ ครุฑ และเสือ โดยมีประเด็นสำคัญที่น่าพิจารณา คือ

ตารางที่ 1 กลุ่มข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา

ชื่อวัด (วิหาร/อุโบสถ)	จังหวัด	ปีที่สร้าง/บูรณะ	รูปสัญลักษณ์
1.วัดพระธาตุหริภุญชัย	ลำพูน	2463	1.มงกุฎเหนือช้างสามเศียร
2.วัดพระเจ้าตนหลวง (ศรีโคมคำ)	พะเยา	2465	1.นารายณ์ทรงครุฑ 2.เสื่อ 3.ครุฑ
3.วัดพระสิงห์	เชียงใหม่	2466	1.นารายณ์ทรงครุฑ 2.เสื่อ
4.วัดพระแก้วดอนเต้าฯ	ลำปาง	2466	1.นารายณ์ทรงครุฑ 2.ครุฑยุดนาค 3.เสื่อ
5.วัดเชียงใหม่	เชียงใหม่	2476	1.มงกุฎเหนือช้างสามเศียร 2.เสื่อ

2.1 รูปมงกุฎและช้างสามเศียร

วัดสำคัญที่พบรูปมงกุฎเหนือช้างสามเศียร คือ วัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน และวัดเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ การใช้สัญลักษณ์รูปมงกุฎและช้างสามเศียรนี้ เชื่อว่าน่าจะปรากฏครั้งแรกที่หน้าบันวัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน ประกอบด้วย ช้างสามเศียรยืนบนดอกบัวเพนimonกุฎที่รองรับด้วยดอกบัวอีกชั้นหนึ่ง การศึกษาที่ผ่านมามีข้อสันนิษฐานถึงที่มาว่า น่าจะหมายถึงการใช้แทนพระนามพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเชิดชูพระเกียรติในคราวเสด็จขึ้นครองราชย์ (ชาญณรงค์ 2540, 121) อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่ควรแย้ง กล่าวคือ รัชกาลที่ 6 เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2453 (ครองราชย์ พ.ศ. 2453 - 2468) แต่การสร้างรูปสัญลักษณ์นี้เกิดขึ้นหลังกว่า 10 ปี จึงไม่น่าจะใช่แรงบันดาลใจในการสร้างสัญลักษณ์ดังกล่าว

ภาพที่ 1 มงกุฏเหนือช้างสามเศียร หน้าบันทิศตะวันออก
วิหารหลวงวัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน

หากพิจารณาในด้านการใช้สัญลักษณ์รูปมงกุฏนี้ เป็นรูปแบบเฉพาะที่เห็นได้ชัดเจนในหน้าบันศิลปรัตนโกสินทร์ซึ่งสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นตามแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 4 ตัวอย่างสำคัญ คือ หน้าบันพระอุโบสถและพระวิหาร วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ (งานแรกสร้างราว พ.ศ. 2397 และ พ.ศ. 2402 ตามลำดับ) มีบางกลุ่มที่ทำหน้าบันเป็นรูปช้างสามเศียรเทินมงกุฏ ซึ่งหมายถึง พระมหาพิชัย-มงกุฏและช้างไอยราพต ตัวอย่างสำคัญคือ พระวิหารหลวงวัดสุวรรณดาราราม จ.พระนครศรีอยุธยา (งานแรกสร้างราว พ.ศ. 2406) เป็นต้น (สมคิด 2547, 165 - 181)

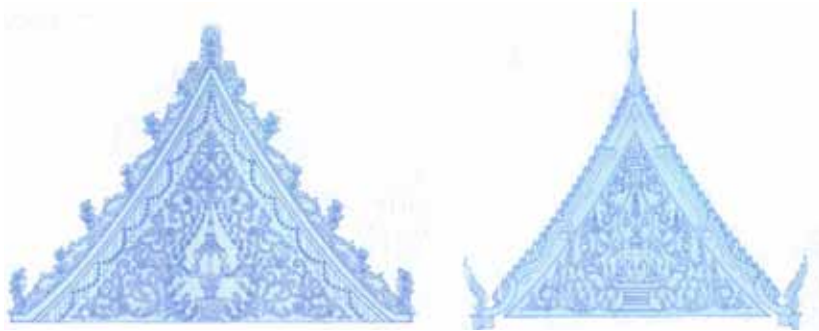
ภาพที่ 2 ภาพมงกุฎเหนือช้างสามเศียร หน้าบันทิศตะวันออก วิหารหลวงวัดเชียงใหม่ (ที่มา: ยุจเรศ สมณา)

ประกอบกับหลักฐานหน้าบันงานสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 6 ก็ไม่ปรากฏการใช้สัญลักษณ์รูปพระมหากษัตริย์มงกุฎและช้างไอยราพตแต่ประการใด ด้วยเพราะบริบทงานศิลปสถาปัตยกรรมในขณะนั้นมีการแสดงออกผสมผสานทั้งตามแบบจารีตประเพณีและงานแบบตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิได้ใช้สัญลักษณ์รูปพระมหากษัตริย์มงกุฎและช้างไอยราพตแทนพระนามของพระองค์หรือในงานสถาปัตยกรรมแต่อย่างใด (ปรากฏการใช้รูปสัญลักษณ์วัชรในหน้าบันพระที่นั่งในพระราชวังสนามจันทร์ จ.นครปฐม) (ชาติรี 2550, 211 - 241)

ในส่วนนี้ ขอเสนอข้อสันนิษฐานใหม่ของที่มาของงานประดับรูปมงกุฎเหนือช้างสามเศียรในงานช่างของครุบาศรีวิชัยว่า น่าจะหมายถึง “พระมหาพิชัยมงกุฎและช้างไอยราพต” และน่าจะเป็นการลอกเลียนแบบงานประดับหน้าบันที่สร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นตามแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 4 มีข้อสนับสนุนประการสำคัญ คือ ในครั้งที่ครุบาศรีวิชัยต้องอิทธิฤทธิ์ครั้งที่ 2 ท่านได้เฝ้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดบวรนิเวศวิหาร (ราวพฤษภาคม พ.ศ. 2453) (อาพันธ์ 2531, 76) เป็นไปได้หรือไม่ว่า ครุบาศรีวิชัยนำจำลองแบบอย่างงานประดับดังกล่าวมาจากวัดบวรนิเวศวิหาร หรือวัดหลวงธรรมยุติกนิกายจากกรุงเทพฯ

ควรสันนิษฐานด้วยว่า ครุบาศรีวิชัยน่าจะใช้รูปมหาพิชัยมงกุฎและช้างไอยรา-พตประดับหน้าบันวิหารหลวงวัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน เป็นแห่งแรก เพื่อสะท้อนบทบาทอำนาจการจัดการคณะสงฆ์ใหม่โดยรัฐบาลกรุงเทพฯ เห็นได้ว่าท่านถูกควบคุมโดยคณะสงฆ์พื้นเมืองซึ่งได้รับการแต่งตั้งตามแบบแผนการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ โดยควบคุมท่านไว้ภายในวัดพระธาตุหริภุญชัยนานกว่า 1 ปี ต่อมาสัญลักษณ์พระมหาพิชัยมงกุฎและช้างไอยราพตน่าจะถูกผลิตซ้ำอีกครั้งหนึ่งบนหน้าบันวิหารหลวงวัดเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ อันเป็นวัดแห่งแรกที่พุทธศาสนานิกายธรรมยุตได้ตั้งมั่นในเมืองเชียงใหม่ จะกล่าวรายละเอียดต่อไปในส่วนหน้า

อนึ่ง การประดับรูปช้างสามเศียรในงานช่างร่วมสมัยครุบาศรีวิชัยก็ปรากฏในหน้าบันวิหารหลวงวัดพระธาตุลำปางหลวง จ.ลำปาง พ.ศ. 2466 เช่นกัน จึงมีความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่า น่าจะชี้ให้เห็นความนิยมนำสัญลักษณ์แบบใหม่เข้าใช้ในงานศิลปกรรมล้านนาโดยเกี่ยวข้องกับบริบทอำนาจรัฐสยามเช่นกัน

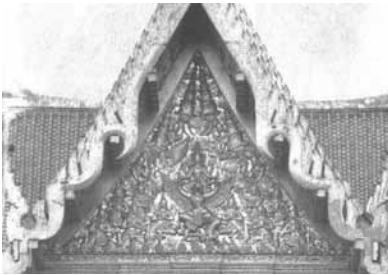
ภาพที่ 3 หน้าบันพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร (ซ้าย) หน้าบันพระวิหารหลวงวัดสุพรรณดาราราม (ขวา) (ที่มา: สมคิด 2547, 170 - 172)

2.2 รูปนารายณ์ทรงครุฑ

ตัวอย่างสำคัญพบที่หน้าบันวิหารวัดพระเจ้าตนหลวง จ.พะเยา วัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่ และวัดพระแก้วดอนเต้าฯ จ.ลำปาง รูปแบบสำคัญ คือ การแสดงรูปครุฑขุดนาครและมีรูปนารายณ์ถือพระขรรค์หรือถือตรี ทรงยืนเหยียบบาศุฑา

ควรเข้าใจก่อนว่า สัญลักษณ์นารายณ์ทรงครุฑ ปรากฏเป็นแบบแผนจารีตหน้าบันงานช่างหลวงของวัดในศิลปะรัตนโกสินทร์ที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง ตัวอย่างเช่น หน้าบันพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวัง เป็นต้น ทั้งยังเป็นฐานันดรแห่งงานช่างของพระมหากษัตริย์สืบเนื่องมาเสมอ ดังพบการใช้ในงานออกแบบหน้าบันทิศตะวันออกของพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรฯ งานบูรณะสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 5 ออกแบบโดยสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (สันติ 2548, 54 - 55, 200) มีความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่า แรงบันดาลใจในการออกแบบรูปนารายณ์ทรงครุฑในหน้าบันตามวิธีการของครุฑาศรีวิชัยนั้น น่าจะเกี่ยวข้องกับศิลปะรัตนโกสินทร์

การปรับเปลี่ยนงานช่างล้านนาผสมผสานศิลปรัตนโกสินทร์ ยังเกี่ยวข้องกับชนชั้น
นำในสังคมล้านนาขณะนั้นด้วย ดังเห็นได้จากพระราชยาเจ้าดารารัศมี (พ.ศ.
2440 - 2452) และเจ้าแก้ววรรัตน์ (พ.ศ. 2452 - 2482) มีขุนวิจารณ์ ช่างหลวง
จากกรุงเทพฯ เดินทางมาถ่ายทอดงานศิลปะแบบรัตนโกสินทร์ในล้านนา (วรัญจก์
2535, 223) ดังนั้น จึงเห็นได้ว่ารูปนารายณ์ทรงครุฑที่วัดพระสิงห์นั้นฝีมืองาน
ช่างมีความละเอียดกว่ารูปนารายณ์ทรงครุฑแห่งอื่น ทั้งนี้ เพราะผู้ดำริบูรณะวัด
พระสิงห์ ใน พ.ศ. 2467 เป็นบุคคลสำคัญ คือ พระราชยาเจ้าดารารัศมี (สงวน
2552, 348) กล่าวกันว่า งานบูรณะครั้งนี้มุ่งหมายให้ทันการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และในคราวรับเสด็จครั้งนั้นได้ทรงร่วมงานปอยหลวงเฉลิม
ฉลองวิหารหลังใหม่นี้ด้วย (ชาญณรงค์ 2540, 139)

ภาพที่ 4 พระนารายณ์ทรงครุฑ (พระครุฑพ่าห์)
หน้าบันทิศตะวันออก
พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรฯ
(ที่มา: ชาตรี 2550, 61)

ภาพที่ 5 พระนารายณ์ทรงครุฑ
หน้าบันด้านทิศตะวันตกพระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ
(ที่มา: สันติ 2548, 54)

ภาพที่ 6 พระนารายณ์ทรงครุฑ
หน้าบันทิศตะวันตก วิหารหลวง
วัดศรีโคมคำ (วัดพระเจ้าตนหลวง)
จ.พะเยา

ภาพที่ 7 พระนารายณ์ทรงครุฑ
หน้าบันทิศตะวันออก วิหารหลวง
วัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่
(ที่มา: ยุจเรศ สมณา)

ภาพที่ 8 พระนารายณ์ทรงครุฑและ
ครุฑยุดนาค หน้าบันวิหาร
หลวง วัดพระแก้วดอนเต้า
จ.ลำปาง

ภาพที่ 9 พระนารายณ์ทรงครุฑและ
ครุฑยุดนาค หน้าบันวิหาร
หลวง วัดพระแก้วดอนเต้า
จ.ลำปาง

2.3 รูปครุฑ

การปรากฏเฉพาะรูปครุฑในตำแหน่งหน้าบันด้านทิศตะวันออกของวิหารหลวง วัดศรีโคมคำ (หรือวัดพระเจ้าตนหลวง) จ.พะเยา น่าจะเป็นสัญลักษณ์เฉพาะในระบบราชการสยาม กล่าวคือ รูปครุฑ (ครุฑพ่าห์) ปรากฏในพระราชลัญจกรเพื่อการประทับพระราชสาส์นและหนังสือสัญญาต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 เริ่มใช้สัญลักษณ์รูปครุฑเป็นเครื่องหมายประจำแผ่นดินในรูปแบบ “ครุฑรา” ก่อนเปลี่ยนเป็นรูปแบบ “ครุฑบิน” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งปรากฏการใช้สัญลักษณ์รูปครุฑมาก่อนแล้วในหน้าบันวิหารกลุ่มล้านนา ตัวอย่างเช่น หน้าบันหอไตร วัดช้างคำ จ.น่าน พ.ศ. 2453 ซึ่งสันนิษฐานว่า พระเจ้าสุริยพงษ์ฯ สร้างถวายพระราชกุศลพระพุทธเจ้าหลวง รัชกาลที่ 5 เป็นต้น (สำนักศิลปากรที่ 7 น่าน 2549, 162) หรือแม้แต่กลุ่มอาคารสาธารณะตามแบบแผนราชการรัฐบาลกรุงเทพ เช่น ศาลากลาง (หลังเก่า) จังหวัดลำปาง พ.ศ. 2453 ก็ปรากฏการประดับรูปครุฑเช่นกัน (โครงการวิจัยและพัฒนาชีวิตสาธารณะ - ท้องถิ่นน่าอยู่ จังหวัดลำปาง 2549, 11)

หากสังเกตรูปแบบครุฑในตำแหน่งหน้าบันด้านทิศตะวันออกของวิหารหลวงวัดศรีโคมคำ พบว่ามีการแสดงท่าเรืออย่างชัดเจน จึงน่าจะสอดคล้องกับรูปแบบ “ครุฑรา” อันเป็นเครื่องหมายประจำแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 6 การแสดงออกดังกล่าวยังอาจชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของระบบราชการสยามภายใต้ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลในมณฑลพายัพ ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับเจ้าอุปราชมหาไชย ผู้ได้รับโปรดเกล้าฯ จากรัชกาลที่ 5 ให้เป็นพระยาประเทศอุดรทิศ เจ้าหลวงเมืองพะเยาเมื่อ พ.ศ. 2449 ต่อมามีการปรับปรุงระบบการบริหารราชการใหม่ จึงมีการแต่งตั้งหลวงสิทธิประศาสน์เป็นนายอำเภอเมืองพะเยาคนแรก ราว พ.ศ. 2466 ทั้งสองท่านมีส่วนสำคัญในการก่อสร้างวิหารหลวงแห่งนี้ด้วยเช่นกัน (พงษ์ศักดิ์ 2538, 674)

ควรกล่าวด้วยว่า ทั้งสัญลักษณ์นารายณ์ทรงครุฑและครุฑนี้ ล้วนเกี่ยวข้องกับตราพระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ ซึ่งใช้เป็นสัญลักษณ์ของพระราชอำนาจแห่งพระมหากษัตริย์ (คติองค์อวตารของพระนารายณ์ตามแนวคิดสมมติเทพ) โดยเริ่มใช้มาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่หลัง พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา แต่มาใช้อย่างเต็มที่แทนตราแผ่นดินเดิมทั้งหมดเมื่อ พ.ศ. 2453 กล่าวคือ ในระยะแรกนั้นเป็นรูปตราพระนารายณ์ทรงครุฑยุคนาค ต่อมาพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนตราครุฑขึ้นใหม่อีกครั้งเป็นตราวงกลม ให้คงเหลือแต่รูปครุฑ และเป็นที่น่าสังเกตว่า การนำสัญลักษณ์ “รูปพระครุฑพ่าห์” ในระยะแรก ในฐานะที่เป็นเครื่องหมายของการบริหารราชการแผ่นดิน ยังถูกนำมาใช้เป็นรูปสัญลักษณ์สำคัญในงานศิลปกรรม ดังกรณีของหน้าบันทิศตะวันออกของพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรฯ กรุงเทพฯ ซึ่งสะท้อนนัยทางการเมืองอีกด้วย (ชาติรี 2551, 61 - 62)

หนึ่ง หลักฐานแวดล้อมที่น่าจะสนับสนุนแนวคิดนี้คือ ก่อนหน้าที่ครุฑาครีวรัชยะเดินทางมาบูรณะก่อสร้างวิหารหลวงแห่งนี้ ก็มีโอกาสมพบกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ราว กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2464) คราวที่เสด็จมณฑลพายัพ (ดำรงราชานุภาพ 2474, 7)

ภาพที่ 10 สัญลักษณ์รูปครุฑ หน้าบัน
ทิศตะวันออก วิหารหลวง
วัดศรีโคมคำ จ.พะเยา

ภาพที่ 11 สัญลักษณ์รูปครุฑ ประดับด้านหน้า
ศาลากลางหลังเก่า จ.ลำปาง
พ.ศ. 2453
(ที่มา: ภิญญพันธ์ พจนานวลวัลย์)

ภาพที่ 12 สัญลักษณ์รูปครุฑ หน้าบันหอไตรปิฎก
วัดช้างค้ำ อ.เมือง จ.น่าน พ.ศ. 2453
(ที่มา: สราวุธ รูปิน)

ภาพที่ 13 พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์
เป็นตราแผ่นดินในสมัย
รัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2453

ภาพที่ 14 พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ ตราแผ่นดินในสมัยรัชกาล
ที่ 5 ประทับบนหนังสือแต่งตั้งพระยาประเทศอุดรทิศ
เจ้าเมืองพะเยา พ.ศ. 2449
(ที่มา: พงษ์ศักดิ์ 2538)

2.4 รูปเสือ (ปีเป้ง)

ปีเป้ง หมายถึง รูปสัตว์ประจำปีเกิดในระบบ 12 ปีเกิดคือ 1. รูปหนู (ปีจู้) 2. วัว (ปีเป่า) 3. เสือ (ปียี่) 4. กระต่าย (ปีเหม้า) 5. นาค (ปีสี่) 6. งูเล็ก (ปีไล่) 7. ม้า (ปีสง่า) 8. แพะ (ปีเมียด) 9. ลิง (ปีสัน) 10. ไก่ (ปีเล่า) 11. หมา (ปีเล็ด) 12. ช้าง (ปีไค้)

สัญลักษณ์ที่เป็นปีเกิดของท่านคือ “รูปเสือ” ดังนั้น ครุฑาครีวรัชจึงใช้รูปเสือประดับร่วมกับหน้าบันเสมอ การใช้สัญลักษณ์ดังกล่าว มีการสันนิษฐานว่าอาจเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องพระธาตุประจำปีเกิดหรือที่เรียกว่า “ธาตุตุ” อันเป็นกระบวนการหนึ่งในการต่อต้านอำนาจรัฐบาลสยามของล้านนา ซึ่งมีการผลิตซ้ำอุดมการณ์นี้อีกในกระบวนการของครุฑาครีวรัช (เถียรชาย 2545, 435 - 443)

อย่างไรก็ตาม หน้าบันบางแห่งยังปรากฏรูปสัตว์อื่นประดับร่วมด้วย อาทิ หน้าบันวิหารหลวงวัดพระแก้วดอนเต้าฯ จ.ลำปาง ปรากฏรูปช้างซึ่งน่าจะแสดงถึง ปีก่เกิดของเจ้าศรัทธาที่ร่วมอุปถัมภ์ในครั้งนั้น แต่ก็ไม่เสมอไปที่จะแสดงรูปปี่เป็ง ดังเช่น หน้าบันวิหารหลวงวัดศรีโคมคำ จ.พะเยา ปรากฏรูปคชสีห์ หรือหน้าบันวิหารหลวง วัดเชียงมั่น จ.เชียงใหม่ ปรากฏรูปกิเลน เป็นต้น ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับรูปปี่เป็ง ในระบบชุดธาตุแต่ประการใด (แต่อาจมีความหมายหรือนัยยะอื่นหรือไม่ ควรยกไว้ พิจารณาอีกวาระหนึ่ง)

ภาพที่ 15 สัญลักษณ์รูปเสือและคชสีห์
หน้าบันทิศตะวันตก วิหารหลวงวัดศรีโคมคำ จ.พะเยา

ภาพที่ 16 รูปเสือและช้าง วิหารหลวงวัดพระแก้วดอนเต้าฯ จ.ลำปาง

ภาพที่ 17 รูปเสือและนกยูง วิหารหลวงวัดพระสิงห์ จ.เชียงใหม่ (ที่มา: ยุจเรศ สมณา)

3. อำนาจใหม่ในงานช่าง

: พุทธศาสนากับการเมืองวัฒนธรรมในสังคมล้านนา

การแสดงออกถึงสัญลักษณ์ดังกล่าวข้างต้น เกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมอย่างยิ่ง กล่าวคือ ล้านนาในขณะนั้นมีการจัดการปกครองทั้งด้านการเมือง การศึกษา และ พุทธศาสนา ด้านการเมือง ในช่วงราว พ.ศ. 2427 - 2475 ประเทศราชล้านนามีรูปแบบการปกครองท้องถิ่น กล่าวคือ มีเจ้าเมืองแต่ละเมืองเป็นผู้นำสูงสุดพร้อมกับเจ้านายและข้าราชการท้องถิ่น ดังนั้น เมื่อมีแนวคิดการรวมอำนาจของรัฐบาล กรุงเทพฯ ประเทศราชล้านนาจึงมีอำนาจอยู่ 2 ศูนย์ คือ อำนาจจากการบริหารราชการส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น หรือที่เรียกว่า “ระบบเทศาภิบาล” (เดช 2548, 167) รวมถึงการเปลี่ยนแปลงทางการปกครอง อาจพิจารณาได้จากกฎหมายสำคัญหลายฉบับ เช่น พระราชบัญญัติการปกครองท้องถิ่น ร.ศ.116 พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 เป็นต้น (เดือนใจ 2536, 182 - 188)

ดังนั้น การปรากฏรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ อาจแทนสัญลักษณ์อำนาจกษัตริย์จากกรุงเทพฯ ซึ่งเข้ามาแทนที่อำนาจเจ้าเมืองท้องถิ่น (ผ่านระบบราชการ) (สร้อยดี 2539, 392 - 415) การขยายตัวของศิลปะรัตนโกสินทร์ ยังเกี่ยวข้องกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ (ปลาย้อ 2529, 55) ผ่านเส้นทางคมนาคมใหม่คือทางรถไฟที่ถึงเชียงใหม่ พ.ศ. 2464 (เมื่อรถไฟมาถึงได้มีการสร้างถนนเชื่อมต่อกับทางรถไฟ) อีกด้วย (ชิมเมอร์แมน 2525, 12) ตลอดจนเกี่ยวข้องกับการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมให้เป็นไปตามแบบกรุงเทพมหานคร หรือ “ความเป็นกรุงเทพฯ” ก็ปรากฏในวิถีชีวิตของผู้คนเช่นกัน ดังรายงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ความว่า “...คนในเมืองลำปางนี้ ทั่วไปรู้สีกว่าอยากประพฤติอย่างชาวกรุงเทพฯ...” (พรนิภา 2535, 177)

ด้านการศึกษาและพุทธศาสนานั้น อาจพิจารณาได้จากนโยบายการปฏิรูปคณะสงฆ์จากรัฐบาลสยามที่ปรากฏมาตั้งแต่ราวทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา เห็นได้จาก “พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445” ได้กำหนดการแต่งตั้งพระราชาคณะระดับภาค เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะจังหวัด เจ้าหมวดอุโบสถ และเจ้าอาวาส ภายใต้การบริหารจัดการโดยมหาเถรสมาคม (ปฐม 2551, 160 - 161) ดังตัวอย่างของพระนพิตีศาลคุณ (คำภิง) พระสงฆ์ชาวเชียงใหม่ที่เดินทางไปศึกษาที่วัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ ท่านได้เริ่มเปิดโรงเรียนสอนหนังสือไทยภาคกลางที่วัดเจติยหลวง จ.เชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2442 (วิบูลย์ 2528, 88 - 89, 107) ภายหลังการประกาศใช้ “พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464” ทำให้การศึกษาภาษาไทยกลางขยายเข้ามาสู่ท้องถิ่นมากขึ้น และเริ่มจัดการศึกษาที่เป็นมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศ (ไข่มุกต์ 2537, 153)

ประเด็นสำคัญคือ หากเชื่อว่าการใช้สัญลักษณ์รูปพระมหามงกุฏและช้างไอยราพตนั้น เป็นการแทนพระนามรัชกาลที่ 4 ในฐานะผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกาย สัญลักษณ์ดังกล่าวจึงน่าจะสะท้อนการเข้ามาของพุทธศาสนาธรรมยุติกนิกายในล้านนา กล่าวคือ รูปพระมหาพิชัยมงกุฏและช้างไอยราพต พบเฉพาะวิหารหลวงวัดพระธาตุหริภุญชัย จ.ลำพูน และวัดเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ ซึ่งทั้งสองวัดนี้เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์ในล้านนาและครูบาศรีวิชัยทั้งทางตรงและทางอ้อม ครูบาศรีวิชัยถูกควบคุมโดยคณะสงฆ์พื้นเมืองไว้ภายในวัดพระธาตุหริภุญชัยนานกว่า 1 ปี (ระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2454) โดยเจ้าคณะจังหวัดและเจ้าคณะแขวงเป็นผู้สั่งการ ประเด็นสำคัญอยู่ที่ความขัดแย้งระหว่างระบบการปกครองคณะสงฆ์แบบใหม่กับระบบหมวดอุโบสถหรือระบบหมวดวัดตามแบบที่ครูบาศรีวิชัย (ซึ่งระบบการปกครองใหม่นี้มีคณะธรรมยุติกนิกายมีอำนาจใหญ่ในมหาเถรสมาคม) ต่อมาสัญลักษณ์รูปพระมหาพิชัยมงกุฏและช้างไอยราพตน่าจะถูกผลิตซ้ำอีกครั้งหนึ่งบนหน้าบานวิหารหลวงวัดเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ อันเป็นวัดแห่งแรกที่พุทธศาสนานิกายธรรมยุตได้ตั้งมั่นในเมืองเชียงใหม่

เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ได้อาราธนาพระครูสังฆปริณัติหรือพระมหาคำปิง (เป็นสามเณรพื้นเมืองที่บวชเรียนแบบธรรมยุตจากกรุงเทพมหานคร) จากวัดหอยธรรมมายังวัดเชียงมั่น (สงวน 2552, 348) มหาคำปิงได้เปลี่ยนให้พระสงฆ์วัดเชียงมั่นมานับถือวัตรปฏิบัติแบบธรรมยุตและจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นที่วัดเชียงมั่นเช่นกัน ในระยะเดียวกันนั้นได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูพิศาลสรภัญญ์ ฐานานุกรมผู้ใหญ่ในเจ้าคณะธรรมยุต (เนื้ออ่อน 2554, 134 - 149)

บทบาทธรรมยุติกนิกายในเมืองเชียงใหม่มี 2 ระยะ คือ ในสมัยพระมหาคำปิงต่อมา คือ พระนพวิสัยพิศาลคุณ (ราว พ.ศ. 2427 - 2457) และสมัยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ราว พ.ศ. 2470 - 2475) ในช่วงที่ครูบาศรีวิชัยบูรณะวิหารวัดเชียงมั่น จ.เชียงใหม่ อันเป็นช่วงที่ธรรมยุติกนิกายได้กลับมานิยมมากอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ดังนั้น มีความเป็นไปได้หรือไม่ว่า รูปพระมหามงกุฏและช้างไอยราพต ครูบาศรีวิชัยได้สะท้อนบทบาทธรรมยุติกนิกายในเมืองเชียงใหม่และลำพูน แต่ใช้เฉพาะวัดที่เกี่ยวข้องกับธรรมยุติกนิกาย อย่างไรก็ตาม ในช่วงดังกล่าวธรรมยุติกนิกายไม่อาจเข้าถึงผู้คนโดยทั่วไป เพราะชาวบ้านและคณะสงฆ์ยังมีจารีตเรื่องครูบาและแบบแผนการปฏิบัติตามพุทธศาสนาแบบท้องถิ่น ทำให้ธรรมยุติกนิกายในช่วงนั้นไม่ดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง เหนือรูปพระมหามงกุฏและช้างไอยราพตที่ใช้กันอย่างแพร่หลายเมื่อเทียบกับรูปเสือหรือปีเป้ง อันเป็นตัวแทนของครูบาศรีวิชัยหรืออาจรวมถึงจารีตแบบครูบาของสงฆ์ล้านนาด้วย

ควรเพิ่มเติมประเด็นการใช้สัญลักษณ์รูปพระมหามงกุฏเป็นการแทนพระนามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นครั้งแรกที่มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบพระราชบรมราชสัญลักษณ์ประจำพระองค์พระมหากษัตริย์ (มีความหมายเฉพาะของพระองค์เอง) ซึ่งพระราชบรมราชสัญลักษณ์ที่ปรากฏในหน้าบันยังสะท้อน “ตัวตน” พระองค์ผู้สถาปนา (สมพงษ์ 2536, 230) ดังนั้นการนำสัญลักษณ์รูปพระมหากษัตริย์มาใช้ในการหน้าบันของครูบาศรีวิชัย

จึงสะท้อนการขยายตัวของพุทธศาสนาธรรมยุติกนิกายในล้านนา ในขณะที่ล้านนาเอง คุรุบาทศรีวิชัยก็ใช้สัญลักษณ์ “เสือ” ตามแบบแผนจารีตปีเป้งมาสะท้อน “ตัวตน” เช่นกัน หลักฐานร่วมสมัยคุรุบาทศรีวิชัยที่น่าจะสนับสนุนแนวคิดนี้คือ ปรากฏรูปแพะบนหน้าบันวิหารหลวง วัดพระธาตุลำปางหลวง งานบูรณะ พ.ศ. 2466 อันเป็นรูปปีเป้งของพระธรรมจินดานายก

การใช้สัญลักษณ์ในแบบแผนราชการของสยามเป็นส่วนหนึ่งของงานศิลปกรรมในล้านนา ควรเป็นผลจากการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ในระบบภูมิภาคตามนโยบายและข้อกฎหมายโดยกำหนดการแต่งตั้งพระราชาคณะระดับภาค เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะจังหวัด เจ้าหมวดอุโบสถ และเจ้าอาวาส (หนึ่งในข้อบังคับนั้นคือ “การกำหนดให้มีตราประจำตำแหน่ง”) แน่แน่นอนว่าส่งผลถึงการปรากฏขึ้นของสัญลักษณ์ใหม่ ดังปรากฏหลักฐานงานศิลปกรรมที่ร่วมสมัยในงานช่างแบบคุรุบาทศรีวิชัย ดังกรณีของการจำลองสัญลักษณ์ตราประจำตำแหน่งเจ้าคณะจังหวัดนครลำปาง พระธรรมจินดานายก ประดับไว้ที่หน้าบันวิหารหลวง วัดพระธาตุลำปางหลวง พ.ศ. 2466 เป็นต้น (ชาญคดี 2553, 94 - 95)

ภาพที่ 18 ข้างไฮยราพต
หน้าบันทิศตะวันตกวิหารหลวง
วัดพระธาตุลำปางหลวง
จ.ลำปาง
(ที่มา: จักรพันธ์ ม่วงคราม)

ภาพที่ 19 รูปจำลองตราประจำตำแหน่ง
เจ้าคณะจังหวัดนครลำปาง
พระธรรมจินดานายก
ประดับหน้าบันวิหารหลวง
วัดพระธาตุลำปางหลวง
จ.ลำปาง

ภาพที่ 20 หน้าบันวิหารหลวง วัดพระธาตุลำปางหลวง
งานบูรณะ พ.ศ. 2466
(ที่มา: จักรพันธ์ ม่วงคราม)

4. รูปและข้อเสนอนะ

การนำสัญลักษณ์ที่เป็นแบบแผนงานศิลปะรัตนโกสินทร์เข้ามาใช้ในงานศิลปกรรมของครูบาศรีวิชัย สะท้อนโลกทัศน์ความเป็นกรุงเทพมหานคร ที่มีอิทธิพลต่องานช่างท้องถิ่น เห็นได้จากกรูปรายฉลุทรางครุฑและรูปครุฑ ซึ่งสะท้อนอำนาจใหม่ของสถาบันกษัตริย์ที่เข้ามาแทนที่อำนาจของเจ้าเมืองท้องถิ่นผ่านระบบราชการ ตลอดจนรูปพระมหาพิชัยมงกุฎและช้างไอยราพต ซึ่งสะท้อนการปฏิรูปคณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคมภายใต้การบริหารจัดการของธรรมยุติกนิกาย

มโนทัศน์เรื่องการใช้สัญลักษณ์แทนอัตลักษณ์ส่วนบุคคล ดังเห็นได้จากการใช้รูปปีเป้งหรือรูปนักษัตร คือ การปะทะประสาน “ตัวตนของล้านนา” ภายใต้บริบทความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างอำนาจสยามและท้องถิ่นล้านนา สัญลักษณ์ทั้งหมดข้างต้นได้ถูกนำมาใช้เพื่อการสื่อสารบนรูปแบบของ “การเมืองวัฒนธรรม” ที่มีการต่อสู้กันเพื่อช่วงชิงและนิยามความหมายผ่านงานช่างในวัฒนธรรมพุทธศาสนาได้อย่างน่าสนใจ

อย่างไรก็ดี การตีความสัญลักษณ์ในบทความนี้เป็นวิธีการมองอีกมุมมองหนึ่งเท่านั้น ทั้งนี้ เพราะปัจจุบันยังขาดหลักฐานเอกสารที่เกี่ยวข้องกับครูบาศรีวิชัยอยู่มาก ควรมีการตรวจสอบข้อสันนิษฐานนี้ รวมถึงควรมีการศึกษาค้นคว้าหลักฐานใหม่เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่และเติมเต็มประวัติศาสตร์ล้านนาในสมัยครูบาศรีวิชัยต่อไป

ขอขอบคุณ นายชญาวัต ปัญญาเพชร นักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชา
ทฤษฎีศิลป์ คณะจิตรกรรม ประติมากรรม และภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัย
ศิลปากร ที่ช่วยแปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ (Abstract)

ขอขอบคุณ คุณยุจเรศ สมณา นักออกแบบและศิลปินอิสระ และคุณ
จักรพันธ์ ม่วงคราม นักวิชาการวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏ
เชียงใหม่ ที่ช่วยบันทึกภาพและร่วมสนทนาประเด็น

บรรณานุกรม

- ไข่มุกต์ อุทยาวลี. 2537. การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในจังหวัด
เชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลป-
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ซิมเมอร์แมน, คาร์ล ซี. 2525. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. ซิม
วีระไวทยะ ผู้แปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์.
- โครงการวิจัยและพัฒนาชีวิตสาธารณะ - ท้องถิ่นน่าอยู่ จังหวัดลำปาง 2549.
แผนที่มรดกทางวัฒนธรรมนครลำปาง. กรุงเทพฯ: สำนักงานนโยบายและ
แผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.
- ชาญคณิต อารณ. 2553. รายงานการวิจัยเรื่องเศรษฐกิจการเมืองล้านนาใน
ศตวรรษที่ผ่านมา: บทวิพากษ์ทางประวัติศาสตร์ว่าด้วยการปรับตัวของ
หมู่บ้าน เมือง และภูมิภาค พ.ศ. 2435 - 2535. เชียงราย: สถาบันวิจัย
และพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย.
- ชาญณรงค์ ศรีสุพรรณ. 2540. การศึกษาวิหารที่สร้างในกระบวนการบูรพาภิรัชย์
พ.ศ. 2447 - 2481. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชาติรี ประกิตนันทการ. 2550. การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม: สยาม
สมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม. กรุงเทพฯ: มติชน.

ชาติรี ประกิตนทการ. 2551. พระพุทธชินราชในประวัติศาสตร์สมบูรณาญา-
สิทธิราชย์. กรุงเทพฯ: มติชน.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหา. 2474. อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิงค์ตั้งแต่
เชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์. พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อม
แช่ม อดิศร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช พ.ศ. 2474.
พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

เดช บุญาค. 2548. การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-
2458. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เตือนใจ ไชยศิลป์. 2536. ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437-
2476. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เถียรชาย อักษรดิษฐ์. 2545. ชูชาติ : บทบาทและความหมายของพระธาตุใน
อนุภูมิภาคอุษาคเนย์ กรณีศึกษาความเชื่อเรื่องพระธาตุประจำปีเกิดใน
ล้านนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภูมิภาค
ศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เนื้ออ่อน ขวัญทองเขียว. 2554. การขยายตัวของธรรมยุติกายในหัวเมือง
ล้านนา. ศิลปวัฒนธรรม 32(กุมภาพันธ์): 134 - 149.

ปฐม ตาคะนันท์. 2551. คณะสงฆ์สร้างชาติสมัยรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: มติชน.

ปลาย่อ ชนชนนท์. 2529. บทบาทนายทุนพ่อค้าที่มีต่อการก่อและขยายตัวของ
ทุนนิยมในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2464 - 2523. วิทยานิพนธ์
ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พงษ์ศักดิ์ ไพรอังกูร. 2538. “ชีวประวัติของหลวงสิทธิประศาสน์ (สิทธิ สิทธิประศาสน์)” ใน ประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมเมืองพะเยา. สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มติชน.

พรนิภา อพิษฐพงศ์. 2535. เจ้าไพร่กับการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนา ระหว่าง พ.ศ. 2427 - 2476. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

พระธรรมวิมลโมลี. 2538. จดหมายประวัติศาสตร์ของพระครูศรีวิราชชาธิ์ปัญญา เรื่องการสร้างวิหารพระเจ้าตนหลวง. ใน ประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมเมืองพะเยา. สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มติชน.

วรัญญจก์ บุญยสุรัตน์. 2535. การศึกษาหน้าบันวิหารล้านนาในจังหวัด เชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ สถาบันพัฒนบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วิบูลย์ ทานุชิต. 2528. การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ (พ.ศ. 2442 - 2476). วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

ศรีวิชัยยานะ, ภิภข. 2532. หนังสือกัมมัฏฐานรวม. เชียงใหม่: ม.ป.ท.

สงวน โชติสุวรรณ์. 2552. ตำนานเมืองเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.

สมคิด จิระทัศนกุล. 2547. รูปแบบพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.